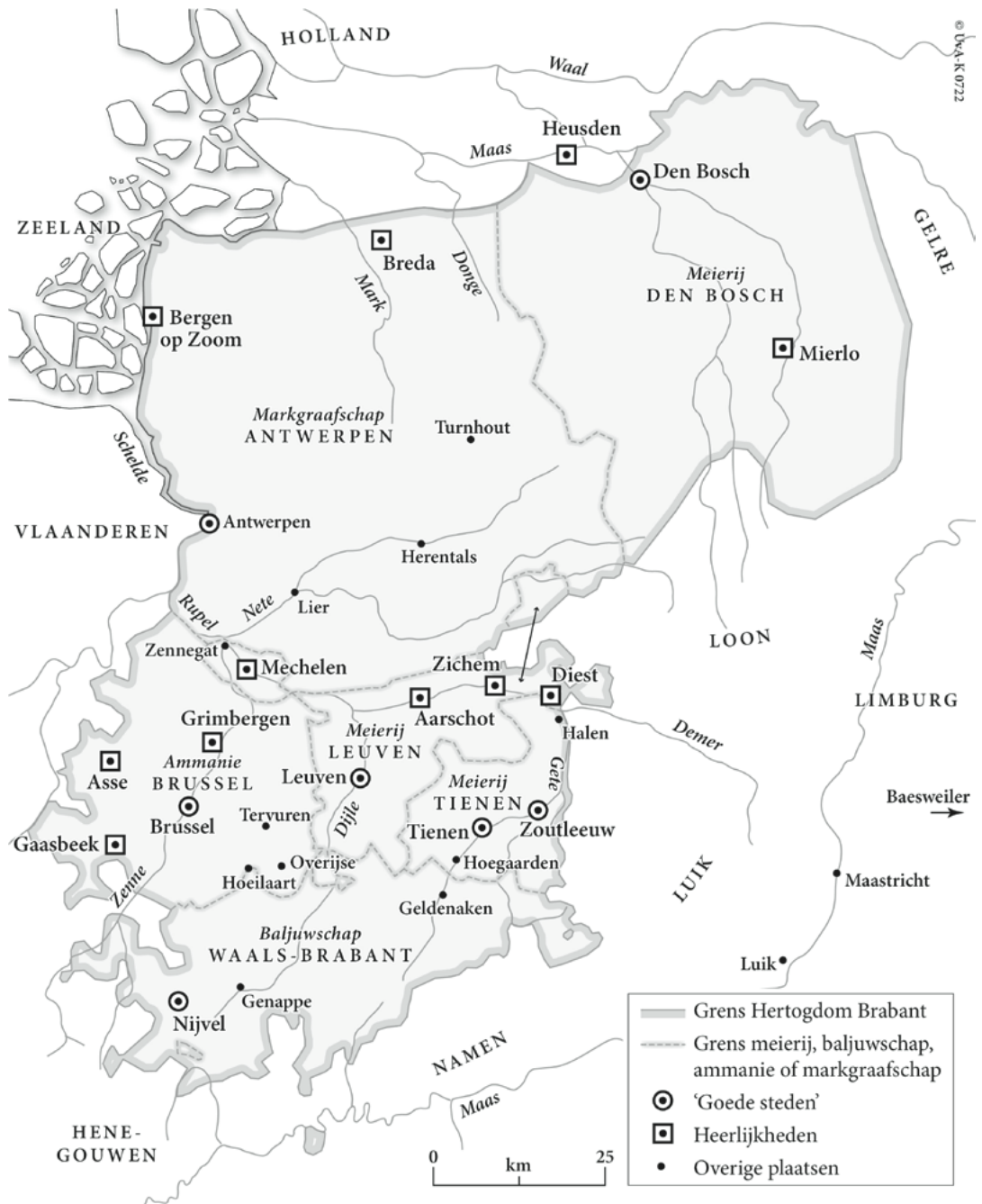

‘Daer tstat van Antwerpen thoet af waer’:

Constructies en interpretaties van het markgraafschap Antwerpen als juridische ruimte in de veertiende en vijftiende eeuw

Op een zaterdagochtend in oktober 1417 werd Aart Willems, de knecht met het ene oor, voor het stadhuis van Antwerpen onthoofd.¹ Het Antwerpse stadsbestuur had kosten noch moeite gespaard om dit voor elkaar te krijgen. Niet lang tevoren had het Aart verbannen uit het de stad en het markgraafschap Antwerpen omdat hij medeplichtig was aan het zwaar mishandelen, zonder enige reden, van Peter Jan Heyns. Voordat hij zijn straf had uitgezeten was hij echter alweer in het markgraafschap teruggekeerd, *vele onsedes ende overdeden bedrivende*. De heer van Hoogstraten, Jan van Cuijck, had hem laten vastzetten in het ‘ijzeren vorstershuis’. Zodra het Antwerpse stadsbestuur hier lucht van kreeg, stuurde het zijn roe- en stokdragers Gillis Putoir en Jan Camerlinc naar Hoogstraten om Aart te laten uitleveren.² De heer van Hoogstraten weigerde echter gehoor te geven aan de gerechtsdienaren uit de Scheldestad. Nog drie keer stuurde Antwerpen een steeds zwaardere delegatie om de uitlevering van Aart te bewerkstelligen. De laatste bestond uit niemand minder dan de schout van Antwerpen, ridder Filips van der Couderborch, burgermeester Gillis Damaes, en de schepenen Klaas van der Elst en Laurens van Aarschot, vergezeld door een contingent hand- en voetboogschutters, die Aart uit het vorstershuis haalden en te Antwerpen in het Steen vastzetten. Ze wachtten niet op een tegenactie. De volgende ochtend werd de executie voltrokken.³

De laatste dagen van Aart Willems illustreren niet alleen dat de definitie van jurisdictie in vijftiende-eeuws Brabant voor misdadigers een kwestie van leven of dood kon zijn, maar ook dat het bestuur van een stad als Antwerpen soms grote moeite deed om zijn jurisdictie over het achterland zo expansief mogelijk te definiëren. De stedelijke magistraat had geen boodschap aan de vermeende zelfstandigheid van de heer van Hoogstraten: de stad wilde haar eigen recht handhaven en duldde niet dat daar in haar ogen inbreuk op werd gepleegd. Voor stadsbesturen, heren en andere inwoners van het laatmiddeleeuwse hertogdom was het belangrijk om inzicht te hebben in de ruimte waarin zij leefden. Bij de definitie van juridische, maar ook van economische en fiscale ruimtes stonden er voor hen concrete

- 1 Deze publicatie maakt deel uit van het project *Imagining a territory. Constructions and representations of late medieval Brabant* (met projectnummer 360-50-100) van het onderzoeksprogramma Vrije competitie dat (mede) is gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), onder leiding van Mario Damen en in samenwerking met Kim Overlaet. In dit project wordt het concept ‘territorium’ grondig geïnterpreteerd, zie bijvoorbeeld de introductie van Damen en Overlaet in hun bundel *Constructing and Representing Territory*. Hoewel dit artikel geen studie naar territorium op zichzelf is, berust het wel op ideeën over de constructie en perceptie van territorium als gelaagde ruimte in een middeleeuwse context.
- 2 Jan IV van Cuijck was heer van Hoogstraten van 1381-1382 tot 1429 en stierf op 15 juni 1442. Gillis Putoir (alias van Haveskerke), werd in 1441 amman van Antwerpen voor het leven, heer van ‘s-Gravenwezel (vanaf 1447/1452) en heer van half Merksem-Schoten (vanaf 1454). Hij stierf voor 17 mei 1479. Zie Damen, ‘Prelaten’, nr. 363 resp. 688.
- 3 AA 27, 77-78 d.d. 1417 [maart-oktober].

belangen op het spel. Die belangen verschilden niet alleen tussen personen, maar ook tussen politieke actoren als de adel en de steden – zoals in het geval hierboven. Omdat hun belangen uiteenliepen, verschilden ook de ideeën over ruimte die zij probeerden uit te dragen. De vraag rijst op welke manieren mensen ruimte voor zich zagen, hoe ze die structureerden en betekenis toekenden, op welke ideeën ze zich baseerden en hoe ze hun ideeën probeerden over het voetlicht te brengen bij elkaar en bij de vorst.

De afgelopen decennia hebben historici veel aandacht besteed aan de studie van de 'productie' van ruimte in de middeleeuwen. In navolging van de Franse socioloog Henri Lefebvre zien ze ruimte niet als een gegeven, een 'container' waarbinnen handelingen plaatsvinden, maar als in zichzelf 'geproduceerd' door het handelen van mensen. Door hun handelen structureren mensen de ruimte en geven ze die betekenis. Lange tijd floreerde dit onderzoek vooral binnen de stadsgeschiedenis, maar dit is niet langer het geval. De laatste jaren hebben historici steeds vaker benadrukt dat ook bovenlokale en bovenregionale ruimtes sociaal geproduceerd zijn. Onderzoek naar zulke ruimtes overstijgt zelfs individuele vorstendommen. Zo onderzochten Élodie Lecuppre-Desjardin en Robert Stein vanuit verschillende invalshoeken de constructie van het Bourgondische statencomplex als een meer of minder geïntegreerde politieke ruimte.⁴

In de late middeleeuwen berustte de productie van zulke ruimtes op uiteenlopende processen. Voor een deel konden verschillende politieke actoren zoals vorsten, stedelijke elites, adel en geestelijkheid de ruimte actief structureren. Hiervoor beschikten ze over diverse strategieën en technologieën, zoals het definiëren van grenzen, het voeren van rechtszaken over jurisdictie of het proberen te voorkomen van vervreemding van domeingoederen. Betrokkenen moesten zich echter ook altijd verhouden tot processen die ze niet konden sturen. Onderzoekers als Tom Johnson hebben recent aangetoond op welke manier veranderingen in het fysieke landschap, of verschuivingen in de politieke, economische en juridische verhoudingen in een gebied voor tijdgenoten de noodzaak konden scheppen om ruimtelijke structuren opnieuw te definiëren.⁵

De herdefinitie van ruimtelijke structuren was echter niet eenvoudig. In veertiende- en vijftiende-eeuws Brabant baseerden betrokkenen hun ideeën over de ruimtelijke structuren op uiteenlopende vormen van 'geheugen', variërend van herinnering, mondelinge overleveringen, geschiedschrijving tot officiële rechtsdocumenten en – misschien wel het belangrijkste – hun handelen in de dagelijkse praktijk.⁶ De mogelijkheden voor verschil van interpretatie van de ruimtelijke structuur waren dus groot en bovendien liepen de belangen van verschillende groepen, zeker in geval van conflict, uiteen. Reflectie op zulke belangenconflicten beperkte zich niet tot de rechtszaal: in de veertiende en vijftiende eeuw becommentarieerden verschillende Brabantse kroniekschrijvers conflicten in hun werk. Hierbij besteedden ze uitgebreid aandacht aan het verloop van de processen en aan de onderliggende juridische argumentaties van de betrokken partijen.

Om hun visie op de ruimte werkelijkheid te laten worden was het voor betrokkenen van cruciaal belang dat ze erin slaagden hun ideeën ingang te doen vinden bij andere groepen.⁷ Zij streefden aan de hand van verschillende strategieën actief naar de erkenning van hun claims, maar het is nog de vraag of en op welke manier een partij erin slaagde de ruimte beslissend vorm te geven. Om deze reden hebben onderzoekers betoogd dat het zinniger is de ruimtelijke werkelijkheid niet te zien als de (definitieve) uitkomst van een proces, maar het te bestuderen als een proces zelf. De ruimtelijke werkelijkheid is dan steeds slechts een tijdelijke uitkomst van de interactie tussen groepen met verschillende ideeën, die steeds vraagt om herinterpretatie, heronderhandeling en herbevestiging door handelingen van

mensen in de praktijk van alledag. Daarom betoogt Johnson dat het zinnig is om jurisdictie te bestuderen als een proces, eerder dan als de uitkomst daarvan. De definitie van jurisdictie is altijd voorlopig en wordt beïnvloed door verschuivende politieke, economische en juridische verhoudingen in een gebied. De juridische werkelijkheid berust op ideeën over ruimte in de hoofden van mensen, hun interpretatie van (al dan niet in charters vastgelegde) eeuwenoude rechten, ruimtelijke praktijken en het veranderende fysieke landschap.⁸

Het doel van dit artikel is te onderzoeken op welke manieren Brabanders in de veertiende en vijftiende eeuw vorm en betekenis gaven aan het markgraafschap Antwerpen als politieke ruimte. In de moderne historiografie geldt het markgraafschap vaak als een van de zes juridische of vier fiscale 'districten' van het hertogdom Brabant (zie kaart).⁹ Veel historici hebben erkend dat deze betiteling niet helemaal recht doet aan de ruimtelijke realiteit. Die was ambigu en chaotisch: vorstendommen waren geen lappendekens van homogene ruimtelijke puzzelstukjes, maar verschillende gezagselementen en (juridische, economische, fiscale) structuren liepen door elkaar heen. Desondanks blijkt de verleiding groot om het hertogdom in te delen in meierijen en fiscale districten, om orde te scheppen in de ruimtelijke chaos. Enerzijds geeft dit inderdaad overzicht, maar anderzijds verhult het de manier waarop tijdgenoten zelf omgingen met de ruimtelijke ambiguïteit.

Het markgraafschap had een belangrijke positie in het ruimtelijk bewustzijn van Brabanders. De hertogen, de stad Antwerpen, de Staten en kroniekschrijvers ontleenden er status aan, maar interpreteerden het allemaal op een andere manier. Bovendien veranderden hun ideeën over de betekenis en de ruimtelijke samenstelling van het markgraafschap onder invloed van verschuivende politieke, juridische, fiscale en economische verhoudingen in het hertogdom. Daarom is het interessant te onderzoeken welke betekenissen het markgraafschap had voor Brabanders, op de schaal van het vorstendom, maar ook op lokale schaal en in het bijzonder voor de stad Antwerpen en de heren in haar achterland, die van Breda en Bergen op Zoom. De vraag is waar zij hun ideeën over het markgraafschap op baseerden en aan de hand van welke strategieën zij probeerden hun interpretaties uit te dragen. Dit werpt eveneens licht op de manier waarop het markgraafschap vorm kreeg als product van interacties tussen die verschillende groepen.

Het markgraafschap in het Brabants ruimtelijk bewustzijn

Van origine was het markgraafschap een van de militaire 'districten' die door rooms-koningen Otto I en Otto II aan het einde van de tiende eeuw werden gesticht, ter verdediging van de grenzen van het Heilige Roomse Rijk. Het markgraafschap Antwerpen had specifiek als doel de verdediging van de Schelde, die sinds het verdrag van Ribemont (880) de officiële – zij het niet altijd de feitelijke – grens vormde tussen het Rijk en de landen van de Franse koningen.¹⁰ Op 13 mei 1106 verwierf graaf Godfried I van Leuven, voorvader van de Brabantse hertogen, het markgraafschap samen met de hertogelijke waardigheid van

4 Lecuppre-Desjardin, *Le royaume inachevé*; Stein, *De Hertog*. Voor onderzoek naar constructie van ruimte op regionale en bovenregionale schaal door middel van verschillende technologieën, strategieën en media, zie Damen en Overlaet, *Constructing and Representing Territory*.

5 Zie bijvoorbeeld Johnson, *Law in Common*, hoofdstuk 5, 'The Tree', 'Medieval Law'.

6 Vgl. Wood, *The Memory*.

7 Johnson, 'The Tree', 25.

8 Zie voor onderzoek in een Nederlandse context Van der Meulen, 'Grillige landschappen'.

9 Mijn dank gaat uit naar Christian Smid van UvA-Kaartenmakers voor het tekenen van deze kaart.

10 De Schelde was in de praktijk niet altijd een harde grens, zie bijvoorbeeld Bousse, 'Verhoudingen', 141.

Neder-Lotharingen. Zo verkreeg hij Antwerpen met zijn burcht. De eigenlijke incorporatie van het Antwerpse achterland verliep meer geleidelijk: zo werd Turnhout pas echt Brabants tegen het eind van de twaalfde eeuw, en Herentals pas in 1209. Antwerpen bleef in het hertogdom een eigen positie houden: de stad verspreidde eigen munten in het achterland en ook haar eigen stadsrecht, terwijl de rest van het hertogdom grotendeels het Leuvense volgde.¹¹

Van oudsher speelde het markgraafschap een belangrijke rol in het Brabants ruimtelijk bewustzijn. De hertogen van Brabant voerden de titel 'markgraaf van het Heilige Roomse Rijk' op een prominente plaats in hun titulatuur, wat door de Bourgondische hertogen vanaf 1430 werd overgenomen.¹² Veertiende- en vijftiende-eeuwse kronieken die de geschiedenis van Brabant beschreven, noemden het markgraafschap stevast als een belangrijk onderdeel van de bezittingen van de Brabantse hertogen. Niet alleen gaven zij uitdrukking aan de verbondenheid tussen de stad Antwerpen, de rivier de Schelde, het markgraafschap en de burcht, maar ze wezen er ook op dat het markgraafschap een aparte plaats innam binnen de gebieden die deel uitmaakten van het Brabantse hertogdom.¹³ Zo noteerde de *Alder Excellenste Cronike*, gepubliceerd in 1498 (zie beneden), dat Gerberga van Neder-Lotharingen, later getrouwd met Lambert van Leuven, van vele gebieden beroofd werd, maar het *principael van Brabant als eygen goed ende alloy* hield, te weten Leuven, Brussel met het omliggende land, Tienen, Zoutleeuw, Den Bosch *etcetera*, evenals *tmarcgraefscap van Rijen oft Antwerpen*.¹⁴ Ook haar afstammelingen waren zowel graaf (van Leuven) als markgraaf.¹⁵

In 1357 voltrok zich echter een rampscenario. In de nasleep van de successieoorlog na het overlijden van hertog Jan III raakte Antwerpen met een aantal omringende dorpen van het hertogdom afgesplitst ten gunste van Vlaanderen. Ondanks bepalingen die het tegendeel moesten garanderen, was het was maar de vraag of de stad ooit weer met Brabant herenigd zou worden.¹⁶ Het verlies van Antwerpen had dan ook grote impact op het Brabantse zelfbewustzijn. Het Brabantse hertogspaar Johanna en Wenceslas stond erop dat zij hun waardigheid van markgraaf zouden behouden, hoewel de Vlaamse graaf Lodewijk van Male geprobeerd had ook die te usurperen. Dit gegeven werd door verschillende kroniekschrijvers breed uitgemeten.¹⁷ Volgens de *Alder Excellenste Cronike* zou Lodewijk zelfs grootmoedig tot inkeer gekomen zijn nadat hij zijn daad van usurpatie had ingezien.¹⁸ In de praktijk hadden de hertogen echter weinig meer te zeggen over de stad en verwaterde de relatie met het hertogdom. In Brabant werd de pijn van het verlies lang gevoeld. Nog in 1372 zonden de Staten boden naar Antwerpen met de vraag of de stad haar twee vertegenwoordigers wilde sturen om zitting te nemen in de opnieuw geïnstalleerde Raad van Kortenbergh. Antwerpen gaf niet thuis. Ook bleven de Staten Antwerpen lange tijd opnemen in de berekeningen van bijdragen aan hertogelijke bedden. Vanouds betaalden de zeven 'goede en vrije steden' – waarvan Antwerpen er een was – er een vast aandeel in. In 1383 verdeelde men het stedelijke aandeel nog alsof er zeven steden meebetaalden, al noteerde men ook dat Antwerpen spijtig genoeg *van Brabant gedeylt, gesceden ende afghespleten is* en dat daarom zijn bijdrage naar rato onder de zes resterende steden werd verdeeld.¹⁹

De afsplitsing van Antwerpen leidde eveneens tot een ruimtelijke herdefinitie van het markgraafschap. In de hertogelijke administratie werd het niet langer markgraafschap van Antwerpen genoemd, maar van het land van Rijen, als geografische aanduiding, of van (Lier en) Herentals, naar de belangrijkste hertogelijke steden in het gebied.²⁰ Het lijkt er eveneens op dat het verlies van de stad Antwerpen de noodzaak verhoogde de waardigheid van het markgraafschap te benadrukken. De terminologie om het achterland van Antwerpen aan te duiden was ambigu. De oudst bewaarde bederekening van 1357 spreekt nog van de inkom-

sten opgehaald in het 'schoutendom' (*scultetia*) van Antwerpen, naar de titel van de hoogste gerechtelijke officier in dat gebied. Ook de inkomsten van lokale heren, die weliswaar niet onder jurisdictie van de schout vielen, werden aangeduid als afkomstig uit het schoutendom.²¹ Een aantal decennia later definieerden administratoren de ruimte anders. In 1383 spreken ze van inkomsten uit het schoutendom (*scouteitschap*) Antwerpen voor zover het gebieden onder jurisdictie van de hertog betreft, maar inkomsten uit het *ambacht* voor gebieden die niet onder jurisdictie van de hertog vallen.²² Enerzijds is de terminologie eerder aanwijzend dan definiërend, anderzijds drukt de administratie bij tijden een onderscheid uit tussen gebieden die al of niet onder hertogelijke jurisdictie vallen. In de tweede helft van de veertiende eeuw wordt de dienstdoende functionaris op het platteland steeds vaker markgraaf genoemd in plaats van schout. Tegen het einde van de veertiende eeuw is dit gebruik geheel ingeburgerd. Ook na terugkeer van Antwerpen aan het hertogdom blijft de terminologie (en de tweedeling van de functie) gehandhaafd, zelfs wanneer die door één persoon wordt bekleed. Enig voorbehoud is geboden vanwege het (grotendeels) ontbreken van lokale rekeningen voor 1356, maar het is verleidelijk om in het toenemend gebruik van de termen markgraaf en markgraafschap een benadrukking van eigenheid en waardigheid te zien.

Dit bewustzijn van de aparte status van het markgraafschap binnen het hertogdom was niet alleen maar een politiek-literaire fictie, maar had reële implicaties in de praktijk van alledag. Wanneer het zo uitkwam, wees de stad Antwerpen graag op haar aparte status om haar eigen belangen te verdedigen, vooral op momenten dat hertogen beslissingen namen die voor de stad ongunstig waren. Die beslissingen betroffen met name de stapelmarkten op vis, zout en haver. Van oudsher beschouwden de Antwerpenaren die als deel van de eigen privileges, maar op verschillende momenten in de veertiende en vijftiende eeuw werden de stapels hun door het naburige Mechelen betwist. Om politieke redenen besloten de hertogen en graven die beide steden in hun macht hadden, soms de ene, dan de andere stad te steunen in hun aanspraken op de stapels. Zo verplaatste Jan II van Brabant in 1301, op dat moment in conflict met Antwerpen, de stapels naar Mechelen, om de harten van de inwoners van die stad voor zich te winnen. Dit leidde tot woede van de Antwerpenaren, die hun beklag deden bij rooms-koning Hendrik VII. Volgens hen was het recht op de stapels verbonden aan het markgraafschap, en kon hertog Jan ze daarom niet verplaatsen zonder toestemming van de rooms-koning als leenheer.²³ Inderdaad bepaalde Hendrik VII in de

11 Steurs, 'Van het graafschap', 65-70.

12 Vrancken, *De Blijde inkomsten*, 313. Mario Damen heeft de titulatuur van de Brabantse en Bourgondische vorsten in een aantal lezingen geanalyseerd als een gelaagde configuratie van titels die niet verwezen naar concreet gedefinieerde begrensde ruimtes (*bounded spaces*). Dit komt eveneens tot uitdrukking in heraldische representaties van die titels, Damen en Meer, 'Heraldry'.

13 Onder andere in de *Cronike van Brabant*, door Hennen van Merchtenen voltooid in 1415, r. 712-718, 875-878.

14 *Alder Excellenste Cronike*, deel 2, hoofdstuk XLV, f.141v. Het gegeven dat Gerberga, als vrouw, een deel van het hertogdom Lotharingen erfde, is voor de auteur in de context van de successieoorlog van 1355-1357 een argument voor het feit dat vrouwen wel degelijk kunnen erven in Brabant, zie beneden. Zie ook Boendale, *Brabantsche Yeesten*, hoofdstuk XXII, r. 2403-2406.

15 *Alder Excellenste Cronike*, deel 2, hoofdstuk XXVII.

16 De literatuur over de Brabantse successieoorlog en de afsplitsing van Antwerpen is omvangrijk. Zie voor een beknopt overzicht van de gebeurtenissen Stein, 'Vreemde vorsten'.

17 Willems, *Brabantsche Yeesten II*, 546 (Vrede van Aat, 4 juni 1357). *Voortzetting*, Boek VI, hoofdstuk XVIII, r. 2007-2040.

18 *Als dit die graue sach die seer grootmoedich was so scaemde hijs hem ende en screef hem niet meer hertoge*, *Alder Excellenste Cronike*, deel 2, hoofdstuk XLVI, f.143v.

19 ARAB RK inv. nr. 15.716, f.7r. Leuven en Brussel betaalden elk een derde, Den Bosch een vierde van het bedrag dat Leuven betaalde, Tienen een vijfde van Leuven, Nijvel een zesde, Zoutleeuw een vijftiende (met kleine correcties om de som goed uit te laten komen); Uyttebrouck, *Gouvernement*, 46-47; Moureaux-Van Neck, 'Aspect', 75.

20 Kerremans, *Étude*, 46-47. Het land van Rijen is een historische plaatsnaam in het gebied, met verschillende betekenissen. In de veertiende en vijftiende eeuw gebruikten Brabantse administratoren het als synoniem voor het markgraafschap Antwerpen, of van Lier en Herentals.

21 ARAB RK inv. nr. 50.344-50.345, f.50r en f.56r.

22 ARAB RK inv. nr. 15.716, f.16r en f.17v.

23 Het argument wordt gegeven in de *Voortzetting* en de *Alder Excellenste Cronike*, zie beneden.

loop van oktober 1306 dat Jan zijn beslissing moest terugdraaien en dat de stapels aan Antwerpen toebehoorden.²⁴

Toch was dit argument niet altijd voldoende. In de nasleep van de Brabantse successieoorlog maakte Mechelen opnieuw aanspraken op de stapelmarkten. De Vlaamse graaf Lodewijk van Male, nieuwe heer van Antwerpen, liet de aanspraken van beide steden onderzoeken en besliste op 13 september 1358 dat de stapels nu aan Mechelen toevielen.²⁵ Volgens de kronieken maakte Antwerpen weer bezwaar omdat Lodewijk het markgraafschap in leen hield van de hertogen, die het in leen hielden van de rooms-koning; Lodewijk kon dus niet zelfstandig over de stapels beslissen. Deze keer was het argument echter niet voldoende: Lodewijk zou 250 Antwerpse gijzelaars hebben genomen tot de stad zich in de uitspraak schikte.²⁶ Antwerpen bleef zich verzetten, maar het zou pas hertog Antoon zijn die zich achter de Scheldestad schaarde en op 28 maart 1411 de Antwerpse stapelrechten erkende.²⁷ Jan Zonder Vrees, op dat moment graaf van Vlaanderen en zodoende heer van Mechelen, probeerde toenadering tot zijn broer Antoon te zoeken en de situatie te pacificeren, waardoor de Mechelaars zich door hun graaf in de steek gelaten voelden. Nu waren zij het die steun zochten bij de rooms-koning, die onder andere vonnissen van Lodewijk van Male uit 1358 en 1376 bestudeerde en rond 20 november 1414 tot de conclusie kwam dat de stapels een Mechels privilege waren. Slechts twee maanden later, op 21 januari 1415, kwam hij echter om onbekende redenen op zijn beslissing terug en bevestigde hij de stapels als Antwerps recht – misschien zich de eerdere ontwikkelingen en zijn relatie tot het markgraafschap realiserend.²⁸

Niet alleen voor de stad had de aparte status van het markgraafschap consequenties, maar ook voor de Staten van Brabant en de hertogen zelf. In de jaren 1390 had Filips de Stoute tegenover de Staten van Brabant al betoogd dat het hertogdom geen monolithisch blok was, om te beargumenteren dat zijn vrouw Margaretha van Male erfgename van haar tante Johanna voor Brabant was. Filips karakteriseerde het hertogdom Brabant als samengesteld territorium: het bestond onder andere uit het graafschap Leuven, landen rond Brussel en het markgraafschap. Aangezien in ieder afzonderlijk deel vrouwen konden opvolgen, moest dat ook voor het geheel gelden, betoogde hij.²⁹ Dit argument werd nog belangrijker voor Brabant zelf in de jaren 1410. Na het overlijden van Antoon op het slagveld van Azincourt in 1415 bevond Brabant zich voor de zoveelste keer in een opvolgingscrisis: hertog Jan IV was minderjarig. Rooms-koning Sigismund nam de gelegenheid te baat om aanspraak te maken op het hertogdom. Dit paste in een strategie die de rooms-koningen al langer voerden, en vooral Sigismund, die tijdens zijn regering een bittere strijd voerde tegen de Bourgondische machtsuitbreiding in het Rijk.³⁰ Hij betoogde dat alleen hij aanspraak op het hertogdom kon maken, omdat Antoon het nooit via zijn moeder had mogen erven: het hertogdom kon als Duits leen volgens Sigismund niet door vrouwen worden geërfd, maar moest vervallen aan de rechtmatige leenheer.

Sigismunds argumentatie was wankel en tegenstrijdig en vond geen weerklank bij andere vorsten.³¹ Maar de Staten van Brabant hadden nog een argument ter ondersteuning voor hun eigen aanspraak op het hertogdom, geworteld in de heterogene samenstelling ervan. Raadsheren van Jan Zonder Vrees schreven in een notitie bedoeld voor de raadsheren van Jan IV dat het hertogdom weliswaar voor een deel een leen was van de rooms-koning, maar dat het geen ondeelbaar geheel was. De tol, koninklijke wegen, de munt, een deel van het Zoniënwood en het markgraafschap Antwerpen waren misschien lenen waarop de rooms-koning aanspraak kon maken. De hertogen bezaten echter ook een eigen machtsbasis in hun vrij eigen goed, in ieder geval de steden Leuven, Brussel, Den Bosch, Tienen, Zoutleeuw, 'en vele andere goede steden van Brabant', en andere goederen, renten en inkomsten die de hertog zelf bezat als zijn vrij eigen goed. De aanspraken van Sigismund konden

daarom nooit voor het hele hertogdom gelden, en andere vorsten erkenden ze dan ook niet. De rooms-koning gaf echter niet zomaar op. De raadsheren van Filips de Goede zouden bij diens aantreden in 1430 deze argumenten nog herhalen, tegen dezelfde Sigismund.³²

Het argument dat het markgraafschap een aparte status had, kon in kwesties van opvolging ook omgekeerd worden ingezet. Toen Filips de Goede aasde op opvolging in Brabant, probeerde hij zijn autoriteit over het markgraafschap veilig te stellen, nog voordat hij door de Staten tot nieuwe hertog was gekozen. In een akte van 11 augustus 1430, een week na het overlijden van Filips van Sint-Pol, vroeg hij een aantal raadslieden in zijn afwezigheid eden van trouw van de Antwerpenaren af te nemen en beloofde hij de geloften van zijn raadsheren persoonlijk in te lossen zodra hij in de stad gekomen was. Dat hij hierbij de interpretatie van de rol van markgraaf oprekte tot heerschappij over het hele 'markgraafschap' – in plaats van de 'heerlijkheid' zoals gedefinieerd in het verdrag van Aat die hij via Antoon had geërfd, deerde hem hierbij niet.³³ Dit hoeft ook niet meer te verbazen. Het markgraafschap was een ambigue entiteit, die juist daardoor door verschillende betrokkenen – steden, Staten, hertogen en rooms-koningen – als ondersteuning van hun eigen argumentatie werd ingezet, zij het met wisselend succes.

Het markgraafschap: onderhandelingen over stedelijke en heerlijke jurisdictie

Op 7 februari 1407 bevestigde hertog Antoon officieel de juridische hereniging van de stad Antwerpen met het hertogdom.³⁴ In de halve eeuw die de Scheldestad van het hertogdom afgesplitst was geweest, had haar ontwikkeling niet stilgestaan. De stad groeide aanzienlijk – haar inwonertal verdubbelde tussen 1383 en 1437 – en op economisch vlak zou de stad zich vanaf het begin van de vijftiende eeuw snel ontwikkelen. Het toegenomen economisch belang van de Scheldestad is goed te zien aan de bijdragen die Antwerpen betaalde in de hertogelijke bedden. Zodra die werden berekend naar de economische draagkracht van de steden, dorpen en geestelijke instellingen die aan de bede meebetaalden, steeg de bijdrage van Antwerpen met 12 %, zelfs wanneer wordt gecorrigeerd voor bevolkingsgroei.³⁵ Het stedelijk zelfbewustzijn

- 24 De Laet, 'Mechelen versus Antwerpen', 60-61. Voor een vergelijking met het Mechelse contemporaine perspectief op de stapelkwestie in de kroniek van Jan de Wilde, zie Caers, *Vertekend verleden*, hoofdstuk 5.1.
- 25 De Laet, 'Mechelen versus Antwerpen', 62-63.
- 26 *Voortzetting*, Boek VI, hoofdstuk XL, r. 4239-4262 en hoofdstuk XLI r. 4287-4406; *Alder Excellenste Cronike*, hoofdstuk XLVI, f.143v. David Laenen analyseerde voor zijn masterproef de overgeleverde lijsten van gijzelaars en bannelingen, zie Laenen, *Gijzelaars als vorstelijk drukkingsmiddel*.
- 27 De Laet, 'Mechelen versus Antwerpen', 64-69. In de tussenliggende periode ontstonden nieuwe conflicten; zo deed Filips de Stoute in 1387 een uitspraak in het geschil, maar die stelde niemand echt tevreden. Zie voor aanvullende gegevens Van Gerven, 'Antwerpen', 932-937.
- 28 De Laet, 'Mechelen versus Antwerpen', 73-74.
- 29 Uyttebrouck, *Gouvernement*, 15 n20.
- 30 Stein, *Politiek*, 180-203.
- 31 Antoon erfde Brabant via zijn moeder Margaretha van Male, wier moeder Margaretha van Brabant een zus van Johanna van Brabant was. Zoals Uyttebrouck stelde hield het argument van Sigismund impliciet in dat Johanna zelf het hertogdom nooit had mogen erven, wat ook de basis onder zijn eigen claims ondergroef, *Gouvernement*, 13.
- 32 Uyttebrouck, *Gouvernement*, 14-15.
- 33 Volgens het verdrag van Aat hield die heerlijkheid in dat hertogin Johanna en haar man Wenceslas officieel leenvrouwe en -heer van Antwerpen bleven, maar ze behelsde geen directe rechtsmacht, Uyttebrouck, *Gouvernement*, 46, 49. Filips deed zijn Blijde Intrede op 5 oktober 1430. Zie voor de onderhandelingen daarover Vrancken, *Blijde inkomsten*, hoofdstuk 6.
- 34 AA 26, 6-7 d.d. 1407 [februari 7]. De eigenlijke integratie verliep volgens Uyttebrouck, *Gouvernement*, 48 in drie officiële handelingen: de hereniging van Antwerpen met de ontvangerijen van Lier en Herentals op 9 januari 1407, de juridische hereniging van 7 februari en de opname Antwerpen in de administratie van de ontvanger-generaal op 28 april 1407.
- 35 Van Gerven, 'Antwerpen' ziet een stagnatie in de economische ontwikkeling van de stad in de tweede helft van de veertiende eeuw. Na hereniging met Brabant nam de welvaart echter snel toe, Oostindiër en Stapel, 'Demographic shifts', 170, tabel 5.4.

was ook onder Vlaams bewind niet afgenomen, wat te zien is aan Antwerpens opstelling in het stapelconflict. De stad had zich nooit neergelegd bij de verplaatsing van de stapels naar Mechelen en probeerde steeds haar oude aanspraken op de stapels weer te laten gelden. Dit kreeg nog een sterkere impuls zodra hertog Antoon in 1411 de Antwerpse aanspraken steunde. Politiek gezien stond de stad echter nog altijd op het derde plan, achter Leuven en Brussel. André Uyttebrouck berekende met enige slagen om de arm dat van alle vergaderingen die twee van de drie steden tussen 1406 en 1430 onderling hielden, verreweg de meeste bestonden uit bilateraal overleg tussen Leuven en Brussel (meer dan negentig). Antwerpen en Leuven troffen elkaar in dezelfde periode maar tien keer. Ook de plaatsen waar vergaderingen tussen de drie steden werden gehouden, waren vaak andere dan Antwerpen: meer dan veertig keer in Brussel, tegenover tien keer in Antwerpen (voor Leuven ontbreken gegevens).³⁶ Hoewel Antwerpen actief deelnam in het politiek overleg tussen de steden in de periode tot in ieder geval 1430, toonde Mario Damen aan dat de politieke hiërarchie tussen de steden maar langzaam verschoof.³⁷

Desondanks spande Antwerpen zich in de eerste decennia van de vijftiende eeuw in om een politieke positie te verwerven die gelijkwaardig was aan die van Leuven en Brussel, of in elk geval recht deed aan zijn (economische) status. Deze strategie berustte voor een groot deel op een juridisch-ruimtelijke herinterpretatie van het markgraafschap, die de stad vervolgens gebruikte om de hiërarchische verhouding tot Leuven en Brussel opnieuw vorm te geven en daarnaast die tot de heren en steden in haar directe achterland. Dit kwam vooral tot uitdrukking met betrekking tot de uitvoering van schepenbrieven (contracten gesloten voor de stedelijke schepenbank), de berechting van buitenpoorters en de reikwijdte van verbanningen.³⁸ In zijn oorkonde van 7 februari maakte Antoon Antwerpen officieel tot *hoefd ende die principael stad [...] van onsen Marcgraefscap met onsen steden van Liere ende van Herentals ende den anderen toebehoirten desselfs*.³⁹ De nieuw aangestelde markgraaf kreeg rechtsmacht had over de stad en het hele markgraafschap.⁴⁰ Het duurde niet lang voordat Antwerpen de volledige implicaties van deze herwonnen positie inzag, en de gelegenheid nam het markgraafschap op een expansieve manier te definiëren. Een eerste indicatie van de ruimtelijke herinterpretatie van het markgraafschap wordt duidelijk in de sfeer van verbanningen. De eerste verbanningen die de schepenbank na terugkeer van Antwerpen aan Brabant uitsprak, hadden nog een beperkte reikwijdte: zo moest Adriaan Tene, die op 17 februari 1407 op pelgrimage werd gestuurd, *bi sonnen schine uter stad* zijn.⁴¹ Nog geen drie maanden later had de schepenbank haar bevoegdheid al opgerekt. In mei van datzelfde jaar stuurde ze Jan de Pape op pelgrimage naar Rome; hij moest vertrokken zijn *bynnen sonneschyne uter stad van Antwerpen ende sanderendaechs uten Marcgreescap*. Cruciaal was wat 'uit het markgraafschap' dan inhield: *alsoe verre alst onder den scoutet van Antwerpen es*.⁴²

Vrijwel gelijktijdig ontstonden de eerste conflicten met Leuven en Brussel over de juridisch-ruimtelijke betekenis van het markgraafschap. Leuven en Brussel beschouwden het als hun recht om in het gehele hertogdom toe te zien op de handhaving van schepenbrieven die door hun schepenbanken waren uitgegeven en eveneens om hun buitenpoorters in het hele hertogdom te behandelen alsof ze in de stad zelf woonden. Antwerpen weigerde echter deze privileges te respecteren, op grond van het argument dat zij volledige rechtsmacht had over het markgraafschap. Volgens het vonnis claimde de Scheldestad jurisdictie *binnen den marckgraefscap van Rijen dair onse stadt van Antwerpen alsoo si seide ende meijndt een overste hofstad af is*.⁴³ De stad hield vol dat de situatie ook voor 1357 zo was geweest en dat Leuven en Brussel alleen tijdelijk, gedurende de afsplitsing van Antwerpen, rechtsmacht in het markgraafschap hadden gehad. De zaak kwam voor de hertogelijke Raad, die oordeelde dat

de Antwerpse claims uitzonderlijk waren en bovendien gefundeerd op te weinig geschreven stukken. De hertog bevestigde op 11 maart 1408 het recht van Leuven en Brussel om toe te zien op uitvoering van schepenbrieven en bescherming van poorters in het hele hertogdom.⁴⁴

Het Antwerpse argument was opvallend. De stad poneerde de nieuwe theorie dat het markgraafschap een homogene juridische ruimte was en dat zij als hoofd daarvan de volledige rechtsmacht over het gebied had. Zo probeerde Antwerpen zijn jurisdictie op een ruimtelijke manier te definiëren. Een dergelijke claim sloot totaal niet aan bij de juridische realiteit. Die was gelaagd en diffuus: jurisdictie werd gedefinieerd over zowel mensen als ruimte, en daarnaast geregeld per afzonderlijk onderwerp van rechtspraak. In de vijftiende eeuw was jurisdictie in Brabant – en elders in West-Europa – per definitie geen kwestie van homogene ruimtelijke puzzelstukken met duidelijke grenzen waarover rechtsmacht uniform geregeld was.⁴⁵ Hoe logisch de Antwerpse redenering voor een modern oog ook lijkt, het was voor tijdgenoten een boude en bijna groteske claim, die niet correspondeerde met de realiteit, zoals het oordeel van de Raad laat zien.

Dit weerhield Antwerpen er echter niet van het argument in vergelijkbare zaken te hergebruiken. In de decennia die volgden, ontstonden geregeld conflicten met de heren in het achterland, met name die van Breda en Bergen op Zoom. Zij bezaten hoge jurisdictie en hoewel ze van Antwerps stadsrecht gebruik maakten, voelden ze zich geenszins juridisch ondergeschikt aan de stad. Antwerpen dacht hier anders over. Rond Sint-Maarten 1425 kocht de Antwerpse poorter Jan de Luutsleghere op de markt van Bergen op Zoom verschillende spullen met vals geld.⁴⁶ De Bergse schout betrapte hem en nam hem gevangen. Jan kreeg een lijfstraf en werd zwaar gepijnigd. Toen het Antwerpse stadsbestuur hier lucht van kreeg, vroeg het om Jans uitlevering. De schout en drossaard van Bergen op Zoom gaven geen gehoor aan deze oproep, waarop Antwerpen hen verbande uit het markgraafschap.⁴⁷

36 Uyttebrouck, *Gouvernement*, 455-458. Het voorbehoud moet worden gemaakt omdat de reconstructie berust op gegevens in Leuvense stadsrekeningen, die noodzakelijkerwijs een incompleet beeld geven van gelegenheden waar geen Leuvense vertegenwoordigers aanwezig waren.

37 Vrancens reconstructie van het politieke klimaat in Brabant in de jaren 1415-1430 toont aan dat de drie grote steden in de crises rond het bestuur van Jan IV en Filips van Sint-Pol vaak een beslissende rol speelden, zie *Blijde Inkomsten*, hoofdstuk 4 en 5. Damen, 'Political Ranking'.

38 Voor analyses – overigens sterk wisselend in mate van detail – van deze kwesties met betrekking tot Leuven, Brussel, Antwerpen en Den Bosch, zie Van Uytven, 'Imperialisme'; Godding, 'Impérialisme'; Bousse, 'De verhoudingen' en Coopmans, 'De onderlinge rechtsverhoudingen'.

39 AA 26, 6-7 d.d. 1407 [februari 7].

40 [één] *Amptman dambacht van onser stad van Antwerpen ende van onsen Marcgraefscap wael sal mogen houden*, AA 26, 6-7 d.d. 1407 [februari 7].

41 AA 26, 8 d.d. 1407 [februari 17].

42 A.A 26, 14-15 d.d. 1407 [mei].

43 Editie van het vonnis in Boonen, *Geschiedenis*, 307-308 d.d. 1408 [maart 11].

44 Godding, 'Les Conflicts', 319-320, beknopt in Prims, *Geschiedenis*, 11-12. De zestiende-eeuwse humanist Petrus Divaeus noteerde in zijn Leuvense annalen dat het hem toescheen dat het in 1406 bijna tot een oorlog kwam tussen Leuven, Brussel en Antwerpen vanwege de Antwerpse aanspraken, Divaeus, *Annalium*, 38: *Andoverpienses jurisdictionem Septemviorum Lovaniensium et Bruxellensium [...] in dubium vocarunt. Asserebant, Andoverpiam caput esse Marchiae Riensis, cujus jurisdictio Liram, Herendalliam, Bergas, Bredam, vicisque ejus tractus omnes complecteretur, non alii jurisdictioni obnoxia [...] Invenio, contentionem non multum a bello abfuisse*. Volgens Prims, *Geschiedenis*, 3 vinden de ontwikkelingen plaats in 1405 naar de datering in de marge van Divaeus' tekst, maar de lopende tekst wijst eerder op 1406, al is de formulering enigszins ambigu.

45 Desondanks deden ook andere gerechtelijke instanties in Brabant geregeld zulke aanspraken, zie Smolar-Meynart, *Justice ducale*. Tom Johnson analyseerde de ingewikkelde juridische situatie in middeleeuws Engeland aan de hand van het bestaan van *common legalities* binnen een juridisch pluriform systeem (*legal pluralism*), Johnson, *Law in Common*.

46 Van Ham noemt het voorval kort, *Macht*, 303, evenals Slootmans, 'Verhouding', 44-48.

47 In Stadsarchief Antwerpen, *Correctieboek*, f.26 vo, volgens Prims, *Geschiedenis*, 84.

De heer van Bergen op Zoom, Jan I van Glimes (r. 1419-1427), weigerde op zijn beurt aan de verbanning mee te werken, tot ergernis van de Antwerpenaren.⁴⁸ De kwestie werd voor de hertog gebracht, die beide partijen verzocht met bewijsstukken in Brussel voor hem te verschijnen, zodat hij met ruggespraak van de Staten uitspraak kon doen.⁴⁹ Dit zinde Antwerpen allermint. De stad weigerde de privileges buiten de muren van de eigen stadsmuren te brengen en trok met een grote troepenmacht het land van Bergen op Zoom in, die daar veel mensen gevangennam en een molen – symbool van heerlijk gezag – verwoestte. De hertog, verbolgen over deze agressie, liet Antwerpse goederen in beslag nemen en liet gevangennemen wie zich buiten de stad durfde te vertonen. Slechts met grote moeite konden de andere steden Antwerpen weer in de gunst van de hertog krijgen. Het specifieke jurisdictieconflict werd echter niet opgelost.⁵⁰ Antwerpen zou zich niet bij de situatie neerleggen want korte tijd later ontstonden nieuwe jurisdictieconflicten, nu met de heren van Breda.

Het conflict tussen Antwerpen en Breda speelde zich begin jaren 1430 af op drie fronten: met betrekking tot de gehoorzaamheid van heerlijke schouten aan het Antwerps gezag, de reikwijdte van de Antwerpse verbanningen en het handhaven van schepenbrieven (contracten tussen private partijen) die voor de Antwerpse schepenbank waren gesloten. Op 19 mei 1431 verbande de stad Antwerpen de schout van Zundert en Rijsbergen in de heerlijkheid Breda, Jan Rovers, omdat hij een bevel van de stad zou hebben genegeerd. Antwerpen had de schout een maand eerder nog gewaarschuwd, dat ze alle *dieneren ende officieeren in den marcgraefscap geseten sijnde* maar één keer zou herinneren aan een opgelegd bevel. Wanneer dat niet werd gehoorzaamd, zou de betreffende gerechtsdienaar meteen gestraft worden met een bedevaart, een boete en een verbanning van *twee jaer [...] uten mercgraefscap*.⁵¹ De heer van Breda, Engelbrecht I van Nassau (r. 1404-1442), stond op zijn eigen gezag en beschermde zijn schout, maar Antwerpen maakte de zaak aanhangig bij hertog Filips de Goede.⁵² Die probeerde de zaak te de-escaleren en bepaalde dat schout Jan Rovers toch tijdelijk uit de heerlijkheid moest vertrekken, tot de aanspraken van beide partijen waren uitgezocht.⁵³ Ondertussen zette Antwerpen zijn agressie door. Op 11 maart 1432 verbande de stad de drossaard van Breda wegens een vergelijkbare nalatigheid: hij had verzuimd de maatregelen af te kondigen die Antwerpen tegen Mechelen had getroffen vanwege het langlopende conflict over de stapelrechten. Antwerpen bepaalde zelfs dat de drossaard *van nu vordane nemmermeer dienst oft officien in den mercgreyscape en sal moegen voeren*.⁵⁴ Ook dit was een verregaande interpretatie van het markgraafschap: Antwerpen eigende zich zelfs het recht toe te bepalen wie al of niet schout kon zijn in de heerlijkheid Breda.

De Staten bespraken de kwestie eind augustus 1432 op een dagvaart te Lier. Antwerpen had geen goed woord over voor Engelbrecht. Door zijn opstelling tastte hij zelfs de hertogelijke waardigheden in het markgraafschap aan, omdat hij probeerde te regeren als een vorst in zijn eigen land, terwijl hij in werkelijkheid niet meer was dan een vazal.⁵⁵ Daarom verbande Antwerpen op 26 september alsnog de schout en drossaard van Breda en loofde een premie uit van 300 Filipusschilden voor wie hem 'binnen het markgraafschap' vond. De hertog zou deze straffen pas in 1437 terugdraaien. Ondertussen ging Antwerpen door met het verzamelen van bewijs en ondervroeg alle gerechtsdienaren uit het markgraafschap, inclusief de heerlijkheden, of ze ooit bescherming hadden geboden aan Antwerpse bannelingen. De Scheldestad schuwde intimidatie niet. Peter Fyen, de nieuwe schout van Rijsbergen, pleitte zichzelf haastig vrij door te zeggen dat hij zijn ambt alleen had opgenomen nadat hij zijn Engelbrechts vrouw Johanna van Polanen had bezworen dat ze zich aan de

Antwerpse costumen zou houden en schout Jan Rovers zou verbannen. Hierop las de Antwerpse commissie hem nog eens nadrukkelijk voor wat gerechtsdienaren boven het hoofd hing als ze inbreuk op de Antwerpse rechten pleegden. Alle Antwerpse inspanningen waren echter vergeefs. Nadat de rechten van beide partijen waren onderzocht, besliste uiteindelijk de hertog op 12 mei 1433 dat de Antwerpse banvonnissen zich niet over Breda uitstrekten. De kwestie was voorlopig afgedaan.⁵⁶

De hertogelijke uitspraak was voor Antwerpen echter geen enkele reden om zijn trotse en agressieve houding op te geven en de Scheldestad zette haar juridische aanspraken in andere sferen van jurisdictie door. In de zomer van 1433 stuurde de Antwerpse magistraat een roedrager – een gerechtelijk dienaar – naar de stad Breda om de naleving van Antwerpse schepenbrieven af te dwingen. Daar zwaaide de roedrager publiekelijk met zijn roede, alsof hij *een diener van minen wegen in minen voirs. stat ende land geweest were*, zoals Engelbrecht zich later bij de Raad beklaagde. Engelbrecht had hem voor zich gedaagd, en vertoornd diens roede doormidden gebroken. In een dupliek gericht aan de Raad van Brabant zette Engelbrecht nog eens uiteen hoe de ruimtelijke verhoudingen tussen Antwerpen, Breda en het markgraafschap volgens hem lagen. Hij betoogde dat hij de stad en het Land van Breda direct van Filips de Goede in leen hield in zijn hoedanigheid van hertog van Brabant en niet die van markgraaf, zodat Antwerpen zich op geen enkele manier in zijn heerlijkheid kon laten gelden.⁵⁷ De redenering van Engelbrecht vertoonde grote overeenkomsten met die van Jan van Glimes uit 1425 en de juridische aard van de conflicten was vergelijkbaar – maar dat deed er voor Antwerpen niet toe, de stad bleef aanspraken maken op basis van hetzelfde ruimtelijke argument. In 1437 sloten Engelbrecht en Antwerpen een verdrag over de schepenbrieven, waarbij het Antwerpse recht om mensen te dwingen voor de eigen schepenbank te verschijnen aan strikte voorwaarden werd verbonden, voornamelijk ingeval Breda te traag handelde.⁵⁸ Over de onderliggende oorzaak van het conflict, namelijk of Antwerpen de bevoegdheden had zelf op te treden in heerlijkheden en om de eigen costumen te verdedigen en bij uitbreiding de redenering dat Breda deel van het markgraafschap was, deed het verdrag geen definitieve uitspraak.⁵⁹

In 1450, ten slotte, ontstond een nieuw jurisdictieconflict tussen Antwerpen en de heren van Bergen op Zoom.⁶⁰ Nu wilde Antwerpen beslag leggen op eigendommen van een veroordeelde Antwerpse moordenaar, Daniel Madea, die gelegen waren in Bergen op Zoom.

48 Voor Jan I van Glimes zie Uyttebrouck, *Gouvernement II*, nr. 106.

49 *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk CXXXII, r. 16.229-16.238.

50 Een nieuw incident met de roedrager ontstond in 1428 in Wouw in het land van Bergen op Zoom, zie de brief van de amman van Brussel, AA 28, 69 d.d. 1429 [januari 24] (vgl. Prims, *Geschiedenis*, 85).

51 Cerutti, *Rechtsbronnen II*, 131-132 nr. 411 d.d. 1431 [april 7]. Over deze kwestie, zie de stukken van 10-14 augustus in AA 28, 249-252. Zie ook de vrij beknopte bespreking van Cerutti, 'Geschiedenis', 197.

52 Voor Engelbrecht I van Nassau zie Damen, 'Prelaten', nr. 360.

53 Cerutti, *Rechtsbronnen II*, 133 nr. 413 d.d. 1431 [augustus 14].

54 Cerutti, *Rechtsbronnen II*, 134 nr. 414 d.d. 1432 [maart 11].

55 *gheerne princelic sijn lant soude houden also uwe genaden doen ende die anders niet en is van sinen lande van Breda dan een vasael, gelijc andere, die so oude lande ende herlicheiden hebben bynnen uwen marcgreefscape, hoge, middel ende leghe, dese zaken nu opset ende gherne vorderen soude, des hi noyt en conde oft en mohte den bi uwer voirsaten tide hertogen van brabant voirs*, Cerutti, *Rechtsbronnen II*, 136-139 nr. 417 d.d. 1432 [september 3].

56 Godding, *Ordonnances*, 113 nr. 42 d.d. 1433 [mei 12]. Over Antwerpse verbanningen die zich over Bergen op Zoom uitstrekten, zie Van Ham, *Macht*, 306, en Godding, *Conseil*, 408.

57 *sijn lant ende die stat van Breda een proper leen is, sonder middel gehouden uter cameran van Brabant ende niet van den hertoge als marcgreve ende midsdien denselven van Antwerpen vrende ende gebuer in aller justicien*, Cerutti, *Rechtsbronnen II*, 166-177 nr. 436 d.d. 1434 [april 1].

58 Cerutti, *Rechtsbronnen II*, 202-204 nr. 452 d.d. 1437 [april 28] en Godding, *Ordonnances*, 169-172 nr. 83 d.d. 1437 [april 29].

59 Cerutti, 'Geschiedenis', 197.

60 Zie over de kwestie ook Van Ham, *Macht*, 304-305 en Sloomans, 'Verhouding'.

De schout van Bergen op Zoom weigerde medewerking. Antwerpen bracht de zaak voor de kanselier en Raad van Brabant en betoogde dat Bergen op Zoom de Antwerpse costumen schond. De schout van Antwerpen stelde in zijn betoog wederom dat Bergen op Zoom in Brabant, nader gespecificeerd in het markgraafschap, lag en dat Antwerpen daarvan de hoofdstad was. Antwerpen had dus zeker het recht om Daniels goederen in beslag te nemen.⁶¹ Jan II van Glimes (r. 1431-1494), op zijn beurt, redeneerde net als zijn vader Jan I dat Bergen op Zoom rechtstreeks onder de hertog viel en dat Antwerpen zeer 'streng en onredelijk' had geschreven.⁶² Hij verbood zijn dienaren te zwichten voor de Antwerpse druk, maar sommigen gaven toe uit angst verbannen te worden of lijf en goed te verliezen; anderen vluchtten. Op 27 oktober 1450 stelde de Raad Jan van Glimes in het gelijk. Weer werd echter alleen de specifieke zaak opgelost. De onderliggende vraag, of Antwerpen uit eigen beweging zijn privileges in de heerlijkheden mocht beschermen, werd niet beantwoord.

De juridische strategie van Antwerpen verraadt een interessante visie op ruimte van de Scheldestad. Enerzijds beargumenteerde de stad dat het markgraafschap een homogene juridische ruimte was; anderzijds maakte ze in haar tactiek steeds gebruik van precies de juridische ambiguïteit die ze zelf probeerde te ontkennen. Wanneer ze in de ene sfeer van jurisdictie geen gelijk kreeg, zocht ze de confrontatie in een aanverwante sfeer van jurisdictie en poneerde dan hetzelfde ruimtelijke argument. Daarbij maakte ze gebruik van een breed scala aan tactieken, van militaire pressie, intimidatie, juridische procedures en legalistische scherpelijperij, tot het overdrijven van de eigen privileges en het zwartmaken van de tegenstander.

Daarnaast zijn de jurisdictieconflicten niet los te zien van een aantal bredere ontwikkelingen. Enerzijds is er het voortdurende prestigeconflict tussen de drie grote steden, waarbij Antwerpen een gelijkwaardige positie probeerde in te nemen als Leuven en Brussel. Onderlinge conflicten over de schepenbrieven sleepten zich een groot gedeelte van de vijftiende eeuw voort. Nog de jaren 1440 dwong Leuven naleving van schepenbrieven in het markgraafschap af.⁶³ De meier van Leuven vervolgde Antwerpse poorters in het markgraafschap vanwege onbetaalde schulden, waarop Antwerpen een ban uitsprak tegen Leuvense gerechtsdienaren. Verschillende incidenten volgden – in 1452 zou Leuven zelfs de schout van Herentals vervolgd hebben omdat die geen 'bedrieglijke' Leuvense schepenbrieven wilde uitvoeren. Steeds waren uitspraken van de Staten of de hertogelijke Raad echter maar voorlopig.

In 1460-1461 probeerde Filips de Goede de zaak op te lossen door de uitvoering van schepenbrieven te beperken. Zijn ordonnanties van Sint-Omaars van 21 mei 1461 bepaalden dat schepenbrieven van de drie grote steden alleen geldig zouden zijn binnen hun vrijheid en ook de Antwerpse verbanningen en beslaglegging op goederen werd aan banden gelegd.⁶⁴ Nu sloegen de steden echter wel de handen ineen en bedongen al gauw dat de hertog – in ieder geval gedeeltelijk – op zijn beslissing terugkwam. Een uitzondering zou worden gemaakt voor contracten gesloten voor de ordonnantie van Sint-Omaars (in het geval van Leuven voor 28 april 1460).⁶⁵

In de loop van de vijftiende eeuw begonnen de drie grote steden als groep – ondanks hun rivaliteit – de kleinere steden steeds meer te overschaduwen.⁶⁶ Kleinere steden konden steeds minder tegenwicht bieden. Heren als vader en zoon Jan I en II van Glimes en Engelbrecht I en zijn zoon Jan IV van Nassau konden dat wel. Enerzijds realiseerden zij zich in toenemende mate dat zij in economische kwesties beter met Antwerpen konden samenwerken, maar anderzijds betekende dat niet dat zij hun heerlijke autoriteit lieten aantasten.⁶⁷

Hun warme relaties met de hertog zullen hier ongetwijfeld bij geholpen hebben. Engelbrecht en Jan van Nassau waren zelfs raadsheer-kamerheer van Filips de Goede.⁶⁸ Allen presenteerden ze zich graag als directe vazal van de hertog, zonder tussenkomst van de stad Antwerpen. De hertog zal dus in ieder geval welwillend naar hun verzoeken om rechtvaardigheid hebben geluisterd.

Daarnaast zijn de ontwikkelingen te zien tegen de achtergrond van centralisering door Filips de Goede. In 1437 deelde die het hertogdom definitief in vier fiscale kwartieren in, al was die ontwikkeling al eerder door de Staten ingezet. Het kwam voor Antwerpen goed van pas dat het hoofdstad van een van die kwartieren was. De impact van Bourgondische centralisering onder Filips de Goede moet echter ook niet worden overdreven: de jurisdictieconflicten tonen vooral aan dat bestaande juridische structuren, in al hun ambiguïteit, lang bleven voortbestaan. Interessant is dan ook de rol van de hertog in deze conflicten. Hij stelt zich op als degene die garant staat voor het handhaven van privileges, maar vermijdt het een arbitraire uitspraak te doen in het voordeel van een van de conflicterende partijen. Hetzelfde geldt voor Raad en Staten. Wanneer zij in conflicten betrokken worden, is hun grootste zorg geen van de strijdende partijen in zijn rechten te beknotten. Dat zodoende alleen individuele conflicten worden opgelost zonder dat iets aan het onderliggende probleem wordt gedaan (verschillende definities van jurisdictie, privileges die met elkaar op gespannen voet staan), is van ondergeschikt belang. Hun voornaamste doel is het waarborgen van vrede en het beschermen van privileges – zolang die tenminste met documentatie te staven zijn. Daarvoor is het oplossen van de ambigue ruimtelijke situatie geen geschikt middel, maar eerder het omgekeerde: het slechts oplossen van individuele conflicten en het in stand houden van de ambigue situatie. Het valt wel op dat het idee van ruimtelijk gedefinieerde homogene jurisdictie – *in casu* het markgraafschap – niet ondenkbaar is. Antwerpen blijft het keer op keer opwerpen, maar steeds wordt het door de Raad en de Staten verworpen. Het doet eenvoudigweg te weinig recht aan de ingewikkelde juridische realiteit.

De verbeelding van conflict

Conflicten over de constructie van ruimte waren niet alleen belangrijk voor de directe betrokkenen, maar trokken eveneens de aandacht van kroniekschrijvers, zoals hierboven al kort aan de orde kwam. Zij waren niet alleen geïnteresseerd in de ideologische betekenissen van ruimte. In hun werk reflecteerden ze eveneens op het verloop van juridische conflicten over ruimte en de onderliggende argumentaties van strijdende partijen. Dit geldt zeker

61 Godding, *Ordonnances*, 295 nr. 196 d.d. 1450 [oktober 27] art. 5.

62 Godding, *Ordonnances*, 296-297 nr. 196 d.d. 1450 [oktober 27] art. 5. Voor Jan II van Glimes zie Damen, 'Prelaten', nr. 673.

63 Van Uytven heeft het geval uiteengezet op basis van o.a. stukken uit AA 30, 377-378 en AA 29, 2-13. Zie ook Godding 'Les conflits', 324-334.

64 Godding, *Ordonnances*, 508-512 nr. 302 d.d. 1461 [mei 21] en 513-514 nr. 303 d.d. 1461 [mei 21].

65 Leuven was in 1460 namelijk al beperkt in de uitvoering van schepenbrieven en had meteen bezwaar gemaakt, zie Godding, *Ordonnances*, 475-479 nr. 285 d.d. 1460 [april 28] en 480-482 nr. 288 d.d. 1460 [juli 8]. Na de verdragen van Sint-Omaars werd een eerste uitzondering gemaakt op 4 augustus 1461, een nieuwe op 19 augustus 1465, en nog nieuwe op 7 augustus 1466, Godding, *Ordonnances*, 514-515 nr. 304 d.d. 1461 [augustus 4] resp. 572-580 nr. 338 d.d. 1465 [augustus 19] en 587-600 nrs. 344-346 d.d. 1466 [augustus 7]. Zie verder Godding, 'Les conflits', 335-341.

66 Van Uytven, 'Vorst', 102-103, en id. 'Städtelandschaft', 142-144.

67 Samenwerking kwam bijvoorbeeld tot uitdrukking in het afstemmen van de jaarmarkten het beschermen van handelaren tussen Antwerpen en Bergen op Zoom, Van Ham, *Macht*, 333-334.

68 Damen, 'Prelaten', nrs. 360 (Engelbrecht I van Nassau), 674 (Jan IV van Nassau), en 673 (Jan II van Glimes).

voor twee wijdverspreide vijftiende-eeuwse kronieken. De eerste, de *Voortzetting van de Brabantsche Yeesten*, werd in 1441 voltooid door een anonieme auteur. Zijn belangrijkste informanten waren Petrus de Thymo en Edmond de Dynter, respectievelijk Brussels stads-pensionaris en hertogelijk secretaris.⁶⁹ Zij waren beiden goed ingevoerd in het politieke en juridische bestuur van het hertogdom. Bovendien waren ze vertrouwd met de schriftelijke juridische bewijsvoering en hadden ze toegang tot de hertogelijke archieven.⁷⁰ De tweede, de *Alder Excellenste Cronike van Brabant*, eveneens door een anonymus, verscheen in druk in 1498. De kroniek stelt zich ten doel een uitputtende geschiedenis van het hertogdom te geven, van de schepping tot het einde van de vijftiende eeuw, op basis van oudere werken, onder andere, naar eigen zeggen, de *Brabantsche Yeesten* van Boendale en de werken van Petrus de Thymo.⁷¹ Beide kronieken kenden een grote verspreiding onder de Brabantse elite in de stad en aan het hof.

Zowel de *Voortzetting* als de *Cronike* reflecteert op de binnen- en buitenlandse Brabantse politiek, met oog voor de juridische details. Beide beschrijven ze de claims die rooms-koning Sigismund rond 1415 op het hertogdom maakte. De *Voortzetting* beschrijft ontmoetingen en discussies tussen Sigismund en Brabantse afgevaardigden, maar noemt hun inhoudelijke argument niet.⁷² De *Cronike* noemt die wel en stelt expliciet dat de hertogen het markgraafschap van Rijen (Antwerpen), en zoals sommigen zeggen, de keizerlijke heerbaan van de rooms-koning in leen houden. De steden Leuven, Brussel, Den Bosch, Tienen en Zoutleeuw en veel andere goede plaatsen in Brabant, rekent men volgens de schrijver echter voor allodia van de hertog, zijn vrij eigen goed.⁷³ Het is intrigerend dat de kroniek een groot deel van het argument van de raadsheren van Jan Zonder Vrees herhaalt. Het was immers nooit van doorslaggevend belang geweest om de Brabantse aanspraken te verdedigen. Dat de argumentatie meer dan een eeuw nadat deze voor het eerst was geformuleerd toch weer opduikt, duidt erop dat het argument niet maar een incidentele abstractie was, opgesteld door een stel creatieve juristen. Het moet gebaseerd zijn op ideeën die breder de ronde deden, of die in ieder geval nog steeds invoelbaar waren voor het publiek waarvoor de kroniek bedoeld was en door de schrijver relevant werden geacht.

Het idee dat het hertogdom uit verschillende delen bestond, had overigens oudere wortels, ook in de historiografie. Voor 1351 had Jan van Boendale in zijn *Brabantsche Yeesten* het feit dat delen van het hertogdom Duitse lenen waren juist gebruikt als argument voor de Brabantse onafhankelijkheid van de Franse koningen. Wanneer hertog Jan III weigerde in te gaan op het verzoek van Filips VI van Frankrijk om de in ongenade gevallen Robrecht van Artesië uit te leveren, benadrukte Boendale dat Jan III leenman was van de rooms-koning voor zijn land *oest ende noert* van Leuven en Brussel (onder andere het markgraafschap), maar zeker geen leenman van de Franse koningen.⁷⁴ Verschillende partijen maakten dus op hun eigen manier gebruik van de heterogeniteit van het hertogdom om hun eigen belang te dienen.

Beide kronieken hebben echter ook aandacht voor de manier waarop Antwerpen zijn interpretatie van het markgraafschap voor zijn eigen belang inzette. Het eerst wordt dit duidelijk in de manier waarop de stad het conflict weergeeft tussen Antwerpen en Jan II over de stapels in 1306. Zowel de *Voortzetting* als de *Cronike* noemt expliciet dat Antwerpen zijn aanspraken baseerde op het gegeven dat de stad – en de stapels – deel waren van het markgraafschap, en dat de hertog daar niet eigenmachtig over kon beslissen omdat hij het in leen hield van de rooms-koning.⁷⁵ Hetzelfde geldt voor hun weergave van het conflict tussen Antwerpen en Bergen op Zoom over Jan de Luutsleghere uit 1425. De *Voortzetting* besteedt bijna driehonderd regels aan het geval, met inbegrip van de argumentaties van

beide partijen. Antwerpen verdedigde zijn aanspraken, *seggende dat die correctien / over tmercgreefscap meer ende men / sloeghen alomme harentare / ende tstat en lant van Berghen ware / van den mercgreefscap een let, dats claer / daer tstat van Antwerpen thoot af waer*.⁶⁶ Antwerpen was, met andere woorden, het 'hoofd' van het markgraafschap, waarvan de heerlijkheid Bergen op Zoom een 'lid' was dat het hoofd moest gehoorzamen. Jan van Glimes hield echter vol dat hij zijn heerlijkheid direct van de hertog in leen hield: *dat die stat van Berghen ende tlant / ware gheleghen in Brabant / ende daer met verbonden ghemeene / ende dat hi die hielde te leene / van den hertoghe van Brabant, wilt verstaen, / alsoe sijn voorderen hadden ghedaen*.⁶⁷

Ook de *Cronike* bespreekt de kwestie uitvoerig en doet een interessante observatie. De kroniek stelt dat de Antwerpenaren bewust het markgraafschap interpreteerden alsof het zich over het gehele *quartiere* van Antwerpen uitstreckte.⁶⁸ Misschien gaat het te ver om in de lezing van de *Cronike* de constatering te zien dat Antwerpen doelbewust de fiscale omschrijving (het kwartier) verwarde met de juridische (het markgraafschap), maar het is duidelijk dat de kroniek expliciet reflecteert op het feit dat Antwerpen voor zijn argument gebruik maakte van de terminologische ambiguïteit. Geen van beide kronieken noemt echter de uitkomst van het conflict. Die was de schrijver van de *Voortzetting* 'niet bekend'; de *Cronike* vermeldt slechts dat de heer van Edingen (Enghien) en de jonkheer van Monjou beide partijen als arbiters *te vreden setten*.⁶⁹ Mogelijk wilde Bergen op Zoom de inmiddels nog grotere en belangrijker havenstad Antwerpen niet tegen de haren instrijken door oude grieven op te halen. Maar het toont in ieder geval aan dat tijdgenoten gevoelig waren voor de onderliggende juridische argumentaties en dat die geen theoretische bespiegelingen waren, maar aan het einde van de vijftiende eeuw voor de auteurs van kronieken en hun lezers nog relevant waren.

Bij wijze van afsluiting is het interessant te constateren dat Antwerpen de herinterpretatie van de ruimtelijke verhoudingen niet alleen gebruikte voor het opnieuw definiëren van de juridische hiërarchie, maar dat het die strategie ook in andere sferen toepaste. In de zomer van 1418 trok hertog Jan IV van Brabant op naar Dordrecht om het erfconflict tussen zijn nieuwe vrouw Jacoba en haar oom Jan VI van Beieren te beslechten. In overleg met de

69 Voor een biografische schets van beide informanten, zie Stein, *Politiek*, Hoofdstuk V en VI.

70 Stein, *Politiek*, 90-91.

71 Tigelaar, *Brabants historie*, 17-19, Alder Excellenste *Cronike*, f.2r.

72 *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk LII.

73 *dat marcgraefscap van Rijen, ende also die sommige seggen die ghemeyn strate van de keizer in leen houden, maar Louen, Brussel, shertogenbosche, Thienen ende Leeuwe, met veele andere alloy plecken ende goeden in brabant werden gherekent voor des hertogen alloy ende eygen goet, Alder Excellenste Cronike*, deel 2, hoofdstuk LVII, 162v.

74 Boendale, *Brabantsche Yesten*, boek V, hoofdstuk XXIV (vooral r. 2237-2249).

75 *alsoe men die vorseide stat | ende dmarcgraefscap van Ryen dat | beide te gader alghemeene | van den keiser hilt te leene, Voortzetting*, boek VI, hoofdstuk XXXVII, r. 4081-4084; *die van Antwerpen verstonen dat die voorscreuen iii. mercten tot Mechelen gheleyt waren die van outs tot Antwerpen gelegen hadden ende datse die hertoge te leen hielt van den keyser metten marcgraefscap, sonder wiens consente si meenden dat niet geschien en mochte, Alder Excellenste Cronike*, deel 2, hoofdstuk XXXVII, f.123v.

76 *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk CXXXII, r. 16.201-16.214.

77 *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk CXXXII, r. 16.209-16.214.

78 *Alder Excellenste Cronike*, deel 2, hoofdstuk LIX, f.172v: *so banden sise wten marcgraefscap van Antwerpen, meynende dat si also te bergen niet en souden mogen blijven om dat int quaertiere van Antwerpen is. Mer die here van bergen hieltse nochtans dairseggende, dat Bergen in brabant gelegen is ende hout dat vanden hertoge te leene.*

79 *Alder Excellenste Cronike*, deel 2, hoofdstuk LIX, f.172v. *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk CXXXII, r. 16.397-399: *Tghene dat deze segghers sijts ghewes | hier af ordeneerden dat en es | niet ghebracht tot mijnre condon.* Peter I van Luxemburg werd heer van Edingen vóór 24 juni 1404, was raadsheer van Jan IV en Filips van Sint-Pol (1421-1430) en stierf in 1433. Jan II van Schoonvorst was burggraaf van Montjoie, raadsheer van Antoon en Jan IV (in ieder geval van 1419-21 mei 1420), kamerheer van Antoon (1407-1415), kastelein van Wassenberg (1406-1411), Dalhem (1406-1408) en Limburg (1408-1417) en algemeen ontvanger van Brabant (1412-1414). Tevens trad hij in dienst van Jan Zonder Vrees en Jan van Beieren. Hij wordt echter beschouwd als een vijand van Filips de Goede, die hem in augustus 1431 liet arresteren en ondervragen. Hij werd gevangengezet op het kasteel te Zichem, waar hij in 1434 overleed. Zie Damen, 'Prelaten', nr. 442 resp. 604 en voor Jan van Schoonvorst eveneens Vrancken, *Regimente*, 172.

Staten had de hertog besloten beleg te slaan op Dordrecht, om die stad opnieuw in handen van zijn echtgenote te stellen. De Brabantse troepen trokken op tot Geertruidenberg, om vandaar door te stoten. Daar bleven ze echter, volgens de *Voortzetting*, vijf tot zes dagen liggen – in de eerste plaats om uit te zoeken of er genoeg hout zou zijn om het geplande blokhuis te bouwen, maar ook omdat er een prestigeconflict was ontstaan tussen Leuven en Antwerpen. Beide steden meenden dat ze de troepenmacht van Lier en zijn 'bijvang' mochten leiden. Leuven onderbouwde zijn aanspraken met het argument dat men dit altijd had gedaan (*want si van outs dat alsoe hadden gheploghen*).⁸⁰ Dit was inderdaad waar: al in 1336 had hertog Jan III uitspraak gedaan dat Lier en Zandhoven, in geval van gemene oorlog, Leuven zouden volgen.⁸¹ Antwerpen redeneerde echter – zoals de schrijver expliciet aangeeft – dat Lier in het markgraafschap lag, dat Antwerpen daar het 'hoofd' van was en dat de stad dus recht had om Lier en haar bijvang aan te voeren (*dat die van Liere, ic seker ben | sculdich waren te volghene hen: | Ghemerct dat si gheseten sijn | int mercgrevescap, verstaet den fijn, | daer die stat, es sijt ghewes, | van Antwerpen thoot af es*).⁸² De partijen werden het niet eens. Uiteindelijk besliste men zonder de troepen uit Lier te vertrekken. Die werden te Breda gestationeerd, om de grenzen van het hertogdom te bewaken.⁸³

Zeven jaar later ontstond volgens de twee kronieken een gelijkaardig conflict. Nu trokken Brabantse troepen onder leiding van Filips van Sint-Pol op naar Braine-le-Comte ('s-Gravenbrakel) in Henegouwen, om die stad te heroveren op het garnizoen van Humphrey van Gloucester, de nieuwe echtgenoot van Jacoba van Beieren. De Brabantse steden verzamelden zich te Brussel, maar omdat troepen uit Den Bosch op zich lieten wachten, werd de reis met vijftien dagen uitgesteld. Tijdens deze periode *ghereesser weder dat oude gheschil tusschen die van Antwerpen ende van Louen* over wie de troepen van Lier en Zandhoven met hun bijvang mocht aanvoeren, zoals de schrijver verzucht. Filips besluit dat hij ze dan maar zelf aanvoert, zodat noch Antwerpen, noch Leuven in zijn rechten wordt gekrenkt.⁸⁴ Hoewel de auteur de twist hier niet expliciet verbindt aan het markgraafschap, doet zijn formulering wel vermoeden dat het conflict vaker voorkwam en een voortdurende bron van spanning opleverde tussen Antwerpen en Leuven, niet alleen in juridische, maar ook in militaire aangelegenheden.

Conclusie

In veertiende- en vijftiende-eeuws Brabant was het markgraafschap Antwerpen geen homogene ruimte. De stedelijke magistraat van Antwerpen, heren, de andere Brabantse steden, Staten en hertogen kenden het verschillende betekenissen toe, die varieerden door de tijd heen en afhankelijk van hun politieke en economische belangen. Voor een deel probeerden ze hun interpretatie actief aan andere partijen over te brengen. Daarvoor zetten ze een breed scala aan strategieën in, variërend van militaire dreiging en intimidatie tot het voeren van rechtszaken en het botweg handhaven van veronderstelde privileges. Voor een deel werd die interpretatie echter ook ingegeven door omstandigheden waar geen partij in het bijzonder invloed op had – zoals verschuivende politieke en economische verhoudingen in het hertogdom. Niet één partij in het bijzonder kon de vormgeving van de werkelijkheid beslissend sturen: daarvoor waren er te veel partijen met te veel uiteenlopende ideeën. De uiteindelijke ruimtelijke werkelijkheid was steeds een tijdelijke balans, uitkomst van interacties door verschillende partijen. Altijd hing die af van naleving en kon die door bewuste en onbewuste processen zo weer verschuiven.

De interpretatie van het markgraafschap als een homogene juridische ruimte was echter niet ondenkbaar. Ze werd decennialang expliciet door Antwerpen gepromoot en het vond haar weg naar bredere lagen van de bevolking – in ieder geval de elite die toegang had tot kronieken. Tot aan het einde van de vijftiende eeuw erkenden de Staten of de hertogelijke Raad het idee echter niet.⁸⁵ Daarvoor botste het te veel met de diffuse en gelaagde juridische werkelijkheid, zoals ook kroniekschrijvers signaleerden. Arbitrerende instanties als de Raad en de Staten hadden dan ook niet de macht en de middelen om een homogene interpretatie van het markgraafschap voor eens en voor altijd op te dringen. Maar misschien nog wel belangrijker is dat ze dit niet als hun primaire doel zagen. Dat was het oplossen van conflicten, het handhaven van de vrede, en vooral: het beschermen van privileges. Het homogene structureren van de ruimte was daaraan eenvoudigweg ondergeschikt.

Afkortingen

AA	<i>Antwerpsch Archievenblad.</i>
ARAB	Brussel, Algemeen Rijksarchief.

Archivalia

ARAB *Rekenkamer* inv. nr. 15.716, Bederekening 1383/1386.

ARAB *Rekenkamer* inv. nr. 50.344-50.345, Bederekening 1357.

80 *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk LXVII r. 8611.

81 Van Gerven, 'Brabantse steden', 403.

82 *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk LXVII r. 8617-8622.

83 Mario Damen bespreekt deze episode in zijn analyse van verschuivingen in de stedelijke hiërarchie in de militaire sfeer, 'Political Ranking', 167-168. Daaraan is toe te voegen dat de *Alder Excellenste Cronike* eveneens de troepenvolgorde noemt (de heer van Wezemaal voorop, gevolgd door respectievelijk Brussel, hertog en edelen, Leuven, Antwerpen en Den Bosch), maar niet het specifieke conflict tussen Antwerpen en Leuven over het aanvoeren van Lier, zie deel 2, hoofdstuk LVII, f.164r.

84 *Alder Excellenste Cronike*, hoofdstuk LIX, f.170r. De weergave in de *Voortzetting* is vergelijkbaar, zie boek VII, hoofdstuk CXXIII, r.15.046-15.062.

85 Op 8 december 1494 verleende hertog Filips de Schone de heren van Breda en Bergen op Zoom zelfs een privilege dat bepaalde dat zij, hun steden, landen, onderdanen en heerlijkheden vrij zouden blijven van alle rechtsaanspraken door steden en rechtbanken in het hertogdom. Ook in de zestiende eeuw zouden beide heren hun zelfstandigheid blijven benadrukken, Van Ham, *Macht*, 114.

Literatuur

- Alder *excellenste cronyke van Brabant*. Transcriptie in Tigelaar, J., *Brabants historie ontvouwd* (Hilversum 2006), <https://www.dbnl.org/>.
- Antwerpsch Archievenblad* 19 (1882), 26 (1889), 27 (1890), 28 (1891) en 30 (1893).
- Boendale, Jan van [Jan de Klerk, d'Anvers], *Brabantsche yeeften* [*Les gestes des ducs de Brabant*], ed. J.F. Willems en J.H. Bormans (Brussel 1839), <https://www.dbnl.org/>.
- Boonen, W., *Geschiedenis van Leuven. Geschreven in de jaren 1593 en 1594* (ed. Edward van Even) H. Vanbiesem en A. Fonteyn (Leuven 1880). <https://www.dbnl.org/>.
- Bousse, A., 'De verhoudingen tussen Antwerpen en het platteland', *Bijdragen tot de geschiedenis* 58 (1975) 139-150.
- Caers, B., *Vertekend verleden. Geschiedenis herschrijven in vroegmodern Mechelen (1500-1650)*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 160 (Hilversum 2020).
- Cerutti, F.F.X., 'De institutionele geschiedenis der stad tijdens de Nassau's' in: D. Th. Enklaar e.a., red., *Geschiedenis van Breda. De Middeleeuwen* (Tilburg 1952), 183-229.
- Cerutti, F.F.X., *Middeleeuwse Rechtsbronnen van Stad en Heerlijkheid Breda*, deel II. Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht; 3e reeks, no. 17 (Bussum 1972).
- Coopmans, J., 'De onderlinge rechtsverhoudingen van 's-Hertogenbosch en het platteland vóór 1629', *Bijdragen tot de geschiedenis* 58 (1975) 73-116.
- Damen, M., 'Prelaten, edelen en steden. De samenstelling van de Staten van Brabant in de vijftiende eeuw', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 182 (2016) 5-274.
- Damen, M., 'The Political Ranking and Hierarchy of the Towns in the Late Medieval Duchy of Brabant', *Anuario de Estudios Medievales* 48 nr. 1 (2018) 149-177.
- Damen, M. en Overlaet, K., red., *Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe* (Amsterdam 2022).
- Damen, M. en Meer, M., '9. Heraldry and Territory: Coats of Arms and the Representation and Construction of Authority in Space' in: M. Damen en K. Overlaet, red., *Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe* (Amsterdam 2022) 244-276.
- Divaeus, Petrus, *Petri Divaei Opera Varia: Rerum Lovanienium, Annalium Ejusdem oppidi, De Galliae Belgicae Antiquitatibus*. Hendrik van der Haert (Leuven 1757).
- Gerven, J. van, 'De Brabantse steden. Één groep? Belangtegenstellingen en conflicten tussen de steden onderling van de dertiende tot de vijftiende eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis* 81 (1998) 385-406.
- Gerven, J. van, 'Antwerpen in de veertiende eeuw. Kleine stad zonder toekomst of opkomend handelscentrum?', *Revue belge de philologie et d'histoire* 76 nr. 4 (1998) 907-938.
- Godding, Ph., 'Les conflits à propos des lettres échevinales des villes brabançonnaises (15e-18e siècles)', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 22 (1954) 308-400.
- Godding, Ph., 'Impérialisme urbain ou auto-défense: le cas de Bruxelles (12e-18e siècles)', *Bijdragen tot de geschiedenis* 58 (1975) 117-138.
- Godding, Ph., *Le Conseil de Brabant sous le règne de Philippe le Bon (1430-1467)* (Brussel 1999).
- Godding, Ph., *Ordonnances de Philippe le Bon pour les ducs de Brabant et de Limbourg et les pays d'outre-Meuse, 1430-1467* (Bruxelles 2005).
- Ham, W.A. van, *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)* (Hilversum 2000).
- Johnson, T., 'Medieval Law and Materiality: Shipwrecks, Finders, and Property on the Suffolk Coast, ca. 1380-1410', *The American Historical Review* 120 (2015) 407-432.
- Johnson, T., 'The Tree and the Rod: Jurisdiction in Late Medieval England', *Past & Present* 237 (2017) 13-51.
- Johnson, T., *Law in Common. Legal cultures in Late-Medieval England* (Oxford 2020).
- Kerremans, C., *Etude sur les circonscriptions judiciaires & administratives du brabant & les officiers places a leur tete par les ducs. Anterieurement a l'avenement de la maison de bourgogne (1406)* (Brussel 1949).
- Laenen, D., *Gijzelaars als vorstelijk drukkingsmiddel. Lodewijk van Male en de Antwerpse gijzelaars van 1358* (Masterproef Universiteit Antwerpen 2018).
- Laet, M. de, 'Mechelen versus Antwerpen. De strijd om het bezit en het behoud van de stapels voor vis, zout en haver (1233-1467)', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 99 (1986) 57-89.
- Lecuppre-Desjardin, E., *Le royaume inachevé des ducs de Bourgogne (XIVe-XVe siècles)* (Paris 2016).
- Levebvre, H., *La production de l'espace* (Parijs 1974).
- Merchtenen, Hennen van, *Cornicke van Brabant*, ed. G. Gezelle (Gent 1896), <https://www.dbnl.org/>.
- Meulen, J. van der, 'Grillige landschappen, grillige heersschappen. De veranderlijke natuur en de ruimtelijke afbakening van heerlijkheden in het Gelderse rivierengebied (15e en 16e eeuw)', *Bijdragen en Mededelingen: Historisch Jaarboek voor Gelderland* 111 (2020) 125-145.
- Moureaux-Van Neck, A., 'Un aspect de l'histoire financière du Brabant au Moyen Âge. Les aides accordées aux ducs entre 1356 et 1430', *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles* 51 (1966) 65-94.

- Oostindiër, A.E.D. en R.J. Stapel, 'Demographic Shifts and the Politics of Taxation in the Making of Fifteenth-Century Brabant' in: M. Damen en K. Overlaet, red., *Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe* (Amsterdam 2022) 141-178.
- Prims, F., *Geschiedenis van Antwerpen VI, Onder de hertogen van Bourgondië, hertogen van Brabant (1406-1477). 1ste boek: De politieke orde* (Brussel 1936).
- Slootmans, C.J.F., 'De verhouding Antwerpen - Bergen op Zoom in het verleden', *St.Geertruydsbronnen* 10 (1933) 5-19 (afl. 1), 40-67 (afl. 2), 153-163 (afl. 3).
- Smolar-Meynart, A., *La justice ducale du plat pays, des forêts et des chasses en Brabant (XIIe-XVIIe siècles). Sénechal, maître des bois, Gruyer, grand veneur*. Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles 60 (Bruxelles 1991).
- Stein, R., *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994).
- Stein, R., 'Vreemde vorsten op de troon' in R. van Uytven e.a., red., *Geschiedenis van Brabant. Van hertogdom tot heden* (Zwolle/Leuven 2004) 157-169.
- Stein, R., *De hertog en zijn staten: De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480* (Hilversum 2014).
- Steurs, W., 'Van het graafschap Leuven naar het hertogdom Brabant: de verovering en de opbouw van een vorstendom' in: R. van Uytven e.a., red., *Geschiedenis van Brabant. Van hertogdom tot heden* (Zwolle/Leuven 2004) 65-70.
- Tigelaar, Jaap, *Brabants historie ontvouwd. Die alder excellentste cronyke van Brabant en het Brabantse geschiedbeeld anno 1500* (Hilversum 2006).
- Uyttebrouck, A., *Le gouvernement du duché de Brabant au bas Moyen Âge (1355-1430)* (Bruxelles 1975).
- Uytven, R. van, 'Imperialisme of zelfverdediging: de extra-stedelijke rechtsmacht van Leuven', *Bijdragen tot de geschiedenis* 58 (1975) 7-72.
- Uytven, R. van, 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw' *Bijdragen tot de geschiedenis* 59 (1976) 93-122.
- Uytven, R. van, 'Die Städtelandschaft des mittelalterlichen Herzogtums Brabant' in: M. Escher en A. Haverkamp, red., *Städtelandschaft - Städtenetz - zentralörtliches Gefüge*. Trierer historische Forschungen 43 (Mainz 2000) 131-168.
- Voortzetting van de Brabantsche yeesten, ed.J.F. Willems, *De Brabantsche yeesten, of Rymkronyk van Brabant*. Tweede deel. (Brussel 1843), <https://www.dbnl.org/>.
- Vrancken, V., *De Blijde Inkomsten van de Brabantse hertogen. Macht, opstand en privileges in de vijftiende eeuw* (Brussel 2018).
- Willems, J.F., ed., *De Brabantsche yeesten, of Rymkronyk van Brabant*. Tweede deel. (Brussel 1843).
- Wood, A., *The Memory of the People. Custom and Popular Senses of the Past in Early Modern England* (Cambridge 2013).